

CUMHURİYET'İN DİYARBAKIR'DA KİMLİK İNŞASI (1923-1950)

Ercan Çağlayan, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 319 s.

Haz: Mehmet Rezan Ekinci*

Eserin yazarı, halen Muş Alparslan Üniversitesi FEF Tarih bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmakta olan 1980 Bingöl doğumlu Ercan Çağlayan, lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenimini Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde tamamlamıştır. “Geç Osmanlı”, “Erken Cumhuriyet” dönemi şehir tarihi, milliyetçilik, azınlıklar ve Kürdler üzerine çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışması olan yazarın 2012 senesinde tamamlamış olduğu doktora tezi, “Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)” adını taşımakta ve incelenen eser de bu tezden neşet etmekle birlikte büyük oranda değiştirilmiş halinden oluşturulmuştur.

Eser, “Giriş”, “beş bölüm”, “Sonuç”, arşivden çıkarılan hatırı sayılır miktarda belgelerden oluşan “ekler”den, arşivler, gazeteler, resmi yayınlar, istatistikler başta olmak üzere çok sayıda araştırma-inceleme eserlerden faydalanılan “Kaynakça” kısmından ve eserde arama kolaylığı sağlayan “İsim Dizini”nden oluşmaktadır. Eser, Cumhuriyet Halk Fırkası, Halkevleri/Halkodaları, Türk Ocakları, Millet Mektepleri, Köy Enstitüleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Diyanet İşleri Başkanlığı, Umumi Müfettişlik, iskân, zorunlu göç, demiryolları başta olmak üzere ulaşım gibi kurumsal araçlarla Diyarbakır özelinden hareketle Türklüğün bir “millî kimlik” olarak endoktrinasyonunda, Cumhuriyet tarihinin 1922'den 1950'lere kadar olan kesitindeki uygulamaları bizzat birinci elden kaynaklarla akademik bir yetkinlikte açıkça ortaya koymuştur. Bu noktada bu endoktrinasyon faaliyetlerinin uygulayıcılarının Cumhuriyet'e Osmanlı'dan miras bir bürokratik elit eliyle yürütüldüğü ve kısmen bu uygulamaların Osmanlı'nın 20. yy. başlarında belli başlı pratiklerden mülhem olduğu belirtilmelidir. Aslında eserin “Giriş” kısmında bu uygulayıcılar ve uygulamalara sadece kısmen değinilmiş olması, bu orijinal eserin küçük bir eksikliği olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte eser kendi sahasında önemli bir boşluğu doldurmuş olup bu alanda çalışacaklara belirleyici bir üslub ortaya koyduğu da belirtilmelidir.

Ulus inşasında kimlik politikalarının belirlenmesinde ideolojik aygıtların başat unsur olarak birçok bileşeniyle yoğun biçimde kullanıldığı bilinmektedir. Modern ulusların inşa süreçlerinin bir parçası olarak kimlik inşalarında da birkaç yüzyıldır izlenen pratiklerin standartlaşmış birçok örnekleri tesbit edilebilmektedir. Fransız İhtilali'nin millî refleksi depreştiren yıkıcı dalgalarının Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletleri içine alan dağılma süreçlerinin bir sonucu olarak yaşanan kimlik bunalımlarında bu izleği bulmak mümkündür. İlk “Osmanlıcılık”, takiben “İslamcılık” ve en son “Türkçülük” şeklinde toplumu

---

Doi: 10.26791/sarkiat.356373

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü, merekinci@gmail.com.

yapıştırıcı olması beklenen ideolojik aygıtların birleştirici unsurlarını birer birer yitirmesiyle Osmanlı Devleti, yerini modern bir ulus inşası iddiasındaki Türkiye'ye bırakmıştır. Devamı olduğu çok uluslu/dinli bagajlarıyla Osmanlının son ideolojik aygıtı “Türkçülük”ü de miras aldığı vurgusuyla Türkiye, bu bagajlarından kısmen kurtulmuş olarak modern bir ulus inşasında izlediği kimlik inşa problemlerinin kökenlerini de yine Osmanlı İmparatorluğu’nda bulmak gerektiği özellikle belirtilmelidir. Yeni devleti kuranların Osmanlı bürokratları bakiyesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda tespit edilmiş, önü alınmak zorunda hissedilmiş ve tecrübe edilmiş bölünme korkularıyla oluşan kimliksel problemlerin tekrarından kaçınma biçimindeki yeni paradigmanın inşası sürecinin aynı kadroların bir ürünü olduğu özellikle belirtilmelidir¹. İttihatçı elitler ile başlayan yeni kimlik inşası, radikalleşerek Cumhuriyet döneminde “ulusçuluk ve sekülerleşme” politikaları biçiminde yeni kimliğin iki ana unsuru olarak Kemalist elitlere devretmiştir. Temel gaye, imparatorluğun çok kimlikli mirası yerine modern/seküler Türk kimliğinin ikamesi olmuştur².

Giriş kısmında, ulus kimliğinin inşa politikalarının teorik altyapısını müteakip, “*Cumhuriyet’in yeni kimlik inşasında bölgede Kürd nüfusunun yoğunluğu, dinin ve geleneksel yapının belirleyiciliği ve bölgenin merkezden uzaklığı sebebiyle en fazla mesainin Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan Kürd coğrafyası*”nda harcandığı belirtilerek Türkleştirme endoktrinasyonunun gerekçeleri tespit edilmiştir. Örneğin Yeni Cumhuriyete intikal etmiş Osmanlı İttihatçı elitinin önemli simalarından Rıza Nur’un siparişi ile yine bu elitlerden Ziya Gökalp “*lisan, hars, tarih ve mezhep bakımından*” Diyarbakır’ın Türklüğü’nü ispat etmeye çalışan raporlar kaleme almıştır. Çağlayan, şayet Diyarbakır Türk ise, neden “*erken Cumhuriyet döneminde bu politikaların en ciddi uygulandığı yerlerin başında Diyarbakır*”ın geldiğinin gerekçelerini tespit ederek Gökalp’in Diyarbakır’ın Türk olduğu tezi üzerindeki çelişkiyi açıkça ortaya çıkarmıştır³.

Birinci bölümde, Tek parti döneminde iki dereceli seçim sistemiyle iktidardaki CHP’nin belirlediği adayların ikinci seçmenlere onaylatılmasına dayalı, ilkin halkın ikinci seçmenleri seçtiği, ikinci seçmenlerin de milletvekilini seçtiği Diyarbakır’da yapılan seçimlerin analizi yapılmıştır. Halka seçim hakkının

¹ II. Meşrutiyet Parlamentosu’nda imparatorluğun her yerinden gelen temsilcilerin Balkanlık, Ermenicilik, Araplık ve Türklük sorunları, Meclis’i sık sık karıştırmış olup İttihadçıların milliyetçi tutumu arttıkça da şiddet kazanmıştır. Mevcut tecrübelerin Modern Türkiye’nin oluşumundaki bürokratik aktarımının takibi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler* (1876-1938), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 128-130, 135-139; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YKY yay., İstanbul 2002, s. 407-409, 435-437; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay., İstanbul 1999, s. 304-307, 372-375, 389-399.

² Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası* (1923-1950), İletişim yayınları, İstanbul 2014, s. 14.

³ Çağlayan, a.g.e., s. 15-17. “*Bölgedeki Türklüğü aşılamanın yatılı okulları bilhassa kız okulları açılması, iktisadi hakimiyet de Kürdçe ile ilgisini katıyen kesmiş bir zümrenin eline verilmeli, kızların Türk memur ve askerlerle evlendirilmesi özendirilmeli ve Kürdçe konuşanlar ağır cezalara çarptırılmalıdır.*” “*Temeli Türkler tarafından kurulan, en küçük taşından en büyük burcuna kadar Türkoğlu Türk olan Diyarbakır, dün olduğu gibi bugün de doğunun büyük bir kültür merkezi ve Türklüğün kutsal bir yuvasıdır*” 1939 Birinci Umumi Müfettişlik Raporu’ndan bkz. Çağlayan, a.g.e., s. 18-19.

verildiği takdirde meclisin ilerlemenin düşmanı olarak görülen hacılar, hocalar ve şeyhlerle dolacağı ifadesi ile halka olan güvensizlik dışarı vurulmuştur. Nitekim merkezden atanma usulüyle Mustafa Kemal'in işaretiyle Diyarbakır'da aday gösterilen 1927 seçimlerinde şehrin hiçbir milletvekilinin Diyarbakır'lı olmaması şehir özelinde bölgeye olan güvensizliğin umumî bir kanaati gösterdiği anlaşılmaktadır⁴. 1925'ten 1938'e değin Atatürk'ün, 1938'den itibaren de İnönü'nün belirleyici olduğu milletvekili seçimlerinde Demokrat Parti'nin seçimlere girdiği ve teşkilatlanmasına fırsat verilmeden CHP'nin erken seçim kararı aldığı 1946 senesi dahil milletvekilleri tümüyle CHP'den seçilmiştir⁵. 1925 İsyanı'nı müteakip 1944'e kadar uzun bir süre CHP teşkilatının bulunmadığı Diyarbakır'da parti işleri Birinci Umumi Müfettişlik, halkevi ve valilik tarafından bizzat devlet eliyle yürütülmüş olup, buna mukabil 14 Mayıs 1950'deki Diyarbakır seçimlerini Temmuz 1946'da örgütlenmesini tamamlamış olan DP kazanmıştır⁶. DP'nin kazanmasında genel başkan Celal Bayar'ın "*Doğu'nun özel kanunlarla idare edildiği, vatandaşa da "başka sınıf vatandaşı" muamelesi yapılmasının buradaki vatandaşları üzeceği*" şeklindeki eleştirisi ile buna nazır genel bir yaklaşım ile CHP'nin üsttenci, merkezci ve devletçi tatbikinden farklı olarak yereli daha öne alan tavrının belirleyici etkili olduğu anlaşılmaktadır⁷.

İkinci bölümde, bölgede "Olağanüstü Hal" uygulamalarının, Umumi Müfettişliklerinin ve bölgenin merkezi konumundaki Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettişlik'in kurulmasına yol açan 1925 Şeyh Sait İsyanı'nın günümüze kadar yol açtığı etkiler irdelenmiştir⁸. 1927'den 1952'de kaldırılmasına kadarki yirmi beş sene süren Umumi Müfettişlik kurumu, 1925'ten 23 Ekim 1927'ye kadar süren sıkıyönetimin yerini doldurarak asayiş ve inzibatı sağlamak amacıyla kurulmuştur⁹. 1927'den 1947'ye kadar dört dönemi kapsayan Diyarbakır merkez olmak üzere Birinci Umumi Müfettişleri, olağanüstü yetkileriyle "Kürdler Meselesi" üzerinde durarak meselenin halli için bölgede okullar, halkevleri ve halkodaları açarak, ulaşım, iskân ve bayındırlık faaliyetleriyle farklılıkları Türklüğe asimile eden "mütecanis bir toplum"un inşasına çalışmıştır¹⁰.

Üçüncü bölümde, 1927'den 1950'ye iskân ve sürgünler yoluyla Diyarbakır'ın demografik yapısına olan müdahaleler incelenmiştir. Bu müdahaleler,

⁴ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 29-31.

⁵ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁶ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 57-59.

⁷ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 58-59. CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Konya mebusu Sadi Irmak, 1944 senesinde bölgedeki ziyaretlerinin ardından hazırladığı raporda: "*Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt gibi Kürd ve Arab nüfusun yoğun olduğu illerde parti teşkilatı kurmanın bölge halkının asimile edilerek Türkleştirilmesinde ve devlete daha sıkı bağlanmasında etkili olacağını*" belirtmekteydi. DP'nin CHP'den farklı olan yeni yaklaşımı halk üzerinde DP'ye yönelimi artırmıştır. Bkz. Çağlayan, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁸ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 71-107. "*Şeyh Sait İsyanı, Kemalist reformların herhangi bir muhalefete karşılaşmadan gerçekleşmesine ortam hazırlayarak ulus-devlet inşasına ivme kazandırma*" bahanesine dönüştürülmüştür. Öyle ki isyan ile alakası olmayan Diyarbakır başta olmak üzere bölgenin ileri gelen aileleri ile şeyhler, ağalar ve beyler batı illerine sürgüne gönderilmiş ve tanınmış milliyetçilerin idam edildikleri bir bahaneye dönüştürülmüştür. Bkz. Çağlayan, *a.g.e.*, s. 74-81.

⁹ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 77, 90-91.

¹⁰ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 109.

imparatorluk bakiyesi bir Kemalist Cumhuriyet'te Türk kimliği temelinde “aynı dil, kültür ve din etrafında kenetlenmiş” bir “mütecanis bir toplum” oluşturma gayreti ile sosyal bir mühendislik kapsamında bir Türkifikasyon ve biyopolitik projeleri olarak ortaya konmuştur. Bu kapsamda “kontrol edilemez olduğuna inanılanların hakim olunan bölgelerden uzaklaştırılması ve onların yerine kontrol edilebilir bir nüfusun iskân edilmesi” vb. yöntemler izlenmiştir¹¹. Bu politikaları depreştiren en önemli hadise ise şüphesiz Şeyh Sait hadisesi olmuş ve 24 Eylül 1925'te hazırlanan Şark Islahat Planı ve ardından çıkarılan birçok iskân kanunu Cumhuriyet'in ulus inşasında bu konudaki en önemli Türkifikasyon ve biyopolitik projelerine zemin teşkil etmiştir¹².

Dördüncü bölümde, Ulus devlet inşasının en önemli ayağı olan eğitim ve endoktrinasyon faaliyetlerinin Diyarbakır'deki uygulandığı ele alınmıştır¹³. Zira ulus-devlet ideolojisinin kitleleşmesinin en mühim aracı eğitim olup bu da zorunlu ve standard bir şekilde uygulamaya konulmaya çalışılmıştır. Kemalist Cumhuriyet'in seküler milliyetçi bir karakterle “Türkçülük aşılacak mektepler”in açılması ve “bu mekteplerde Kürtleri Türkçe öğrenmeye mecbur kılmak” ve bu iş için de “garb vilayetleri halkından mefkûre sahibi muallim”ler tayin edilerek “Türkler üzerindeki Kürd lisanı hakimiyetini” kaldırmak için okullar ve kurumlar açılmasına hız verilmiştir¹⁴. Bu amaçla köy enstitüleri, Türk ocakları, halkevleri, halkodaları ve dernekler açılmıştır¹⁵.

Beşinci bölümde devletin siyasal, sosyal, askerî, iktisadî ve ideolojik tüm yönleriyle kurumsal olarak teşkilatlanmasının önünün açılmasına olanak vermesi için merkezin tüm bölgelere ulaşımının açılması işlenmiştir¹⁶. Bunun için iktisadî imkanlar el verdiği ölçüde öncelik demiryolları ağının ve ardından karayollarının yaygınlaştırılması politikaları uygulanmıştır. Ancak Diyarbakır da dahil olmak üzere Vilayet-ı Şarkiye'de ulaşım politikasında güvenlik kaygısının ön planda tutulduğunu belirtmek gerekir¹⁷. Ayrıca geleneksel ve dinî kimlikli Osmanlı'dan Cumhuriyet'in laik ve milli kimliğini aksettiren yeni rejime uygun mimari anlayışının Diyarbakır'da uygulanması da bu politikaların bir parçası olmuştur¹⁸.

¹¹ Çağlayan, a.g.e., s. 111-115.

¹² “...Yugoslavya'dan gelmekte olan Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya'dan gelecek teşkil edeceği muhacirin, evveleminde Elaziz-Ergani-Diyarbakır, ...Diyarbakır-Garzan-Bitlis hatlarında iskân edilecek.” Bunun yanında Şark Islahat Planı'nda Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen Türklerin öncelikli olarak bölgede Ermenilerden kalma topraklara iskân edileceği, bu işlemlerin tümünde göçmenlerin tüm ihtiyaçlarının hükümetçe finanse edileceği ve Kürdlerin saldırılarından korunacakları belirtilmiştir. Bkz. Çağlayan, a.g.e., s. 117.

¹³ Çağlayan, a.g.e., s. 175-224.

¹⁴ Çağlayan, a.g.e., s. 176-177.

¹⁵ Çağlayan, a.g.e., s. 181-224. “Vilayet-ı Şarkiye'de açılan ocakların en mühim görevleri 1. Millete Türk olduğunu öğretmek, 2. Türkçeyi öğretmek, 3. Türk milliyetperverliğini telkin etmek...” şeklinde formüle edilmiştir. Bkz. Çağlayan, a.g.e., s. 183.

¹⁶ Çağlayan, a.g.e., s. 225-262.

¹⁷ “Kürtlüğün kaldırılması veya sağlam idarenin kurulması için yola ihtiyaç vardır...Askerî bir zaruret, emniyet, asayiş, kültür gibi manevi lüzumlar ve temsil adımları bile yolla gitmek ıztırarındadır(mecburiyetindedir)” I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in 1936 Raporu'ndan bkz. Çağlayan, a.g.e., s. 246.

¹⁸ Çağlayan, a.g.e., s. 250-262.

Sonuç olarak Çağlayan'ın, Osmanlı'dan her anlamıyla sıyrılmaya çalışan karakteriyle Cumhuriyet'in yeni bir kimlikle ulus inşasını birçok cephesiyle anlattığı eseri başarılı ve özgün bir çalışmadır.

Kaynakça

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yay., İstanbul 2002.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay., İstanbul 1999.